

А.АЛДАШЕВ ҮЧИЛТИГИ – ИДЕОЛОГИЯЛАР КАГЫЛЫШЫ

Макалада А.Алдашевдин постсоветтик мезгилдеги кыргыз адабиятындагы роман жанрынын тематикалык жабычылдыгы тууралуу сөз болот.

Абдулхай Алдашев өмүрүнүн кыйла жылдарын илимге арнап, ара-чолодо таржымачылыкка кайрылганы менен, өзүн көркөм чыгармачылыктан кыйла окчунураак кармап келди. Кыргызстан эгемендикке жетишкенден кийин автордун катары менен үч романын жарыялашы адабият күйөрмандарына кыйла эле күтүүсүз жаңылык болду окшойт. Баарынан да, үчилтикте кыргыз адабиятында буга чейин козголбой келаткан сталиндик бийликтин кандуу жазалоосу, Улуу Атамекендик согуш апааты, андагы жеке адам азап-тозогун социалисттик реализм чыгармачылык усулунун эреже-тартибине салбай, бүтүндөй бир системанын трагедиясын ачып бериши, кандайынан келгенде да, таңкалыштуу окуя болчу. “Жертөлөдө ой толгоо” (1997), “Казат селинде” (1998), “Өх, бүттүкпү!” (2000) үчилтиги бир каармандын айланасында болуп жаткан окуяларды сүрөттөп, аны менен эле тим болбой, ал окуялардын түпкү себеп-жөнүн, маани-маңызын ачып бергендиги менен баалуу. Ошону менен кыргыз адабияты “коммунисттик идеологиянын эшик ырчысы” лакап атынан кутулду, улут адабиятында деле коомдук-тарыхый курч маселелер козголору ырасталды.

Анткен менен А.Алдашевдин саясий романы кызуу талкууга алынып, кечээ эле коммунизм идеясы үчүн баарына даяр экенин ырастоодон тажабаган идеячыл адабиятчылардын сынына деле түшпөдү. Жаңы адабий көрүнүштөрдү баам сыртында калтырбаган К.Асаналиевдин кош макаласын эсепке албаганда, А.Алдашевдин үчилтиги тууралуу агынан жарылып кеп кылган деле сынчы чыкпады. Адаттан тыш чыгармага алдагыдай тоңдоосун мамиленин жаралышына дагы эле болсо саясий жагдай-шарт себепкер болду окшойт. Үчилтик роман чыккан кезде баштагыдай күргүштөп турчу адабий процесс кыйла жайлап, улуттук көркөм сөз өнөрүнүн мындан аркы тагдыр жолу кандай болору арасат туруп, мамлекеттик колдоо-жөлөктөн ажыраган кыргыз жазуучулары күндөлүк жашоо-тиричиликтин көйгөйү менен көбү-рөөк алектенип калышкан. Кыйла жылдар көкүрөктө каткан аздек сырын көзү тирүүсүндө жарыялоого жетишкен автор үчүн үчилтиктин окурман колуна тийгени маанилүү болчу. Китепти жазып койгондон кийин аны чыгаруу түйшүгү ээрчий келерин А.Алдашевдин өзү деле үчилтиктин кыскача баш сөзүндө атайын эскерткен. Китеп жазылгандан кыйла жылдар өтүп “саясий абалдын мөңгүсү ача-мынча эрий баштагандан кийин, жанымдай көргөн сырдаш жолдошторумдун бир-экөөнө учкай айтып, ичимдеги бугумду бир аз чыгарган элем. Албетте, жазуумду көрсөткөн эмесмин. Алда неме болуп кетет деп, аярдык кылгам” [1,5-б.],- дейт автор.

Байкалып тургандай, китепти чыгарыш тууралуу “саясий абалдын мөңгүсү анча-мынча эрий” баштаган чакта деле кеп болгон эмес. Болгону, автор эчен жылдар катып келген жан сырын жакын сырдашына гана айтканы болбосо, сандыкта катылган кол жазманы жарыкка чыгарышты ойлоно да элек. Ошентип, жарым кылым мурда жазылган чыгарма доор алмашып, бир саясий система “күп” этип кулап түшүп, ордун жаңысы баскан кезде жарыяланып отурат. Эң негизгиси, элүү жыл мурда жазылган чыгарма “маанисин жоготпоптур”. Айрым редакциялык оңдоолор менен кол жазма китеп болуп окурман сынына коюлду, эми автор айткандай, “окурмандын ичин кымындай жылытса, мен өзүм ыраазымын”.

Антип “окурмандын ичин жылытчу” адабий чыгармалар, бийлик төбөлдөрүнүн ачык-тымызын кысымына кабылып кыйла жылдар сандыкта катылып жаткан роман, повесть, аңгемелер, дегеле, А.Алдашев козгогон тема горбачевдук “кайра куруу” кезинен

тарта орусиялык маалымдоо каражатта-рында байма-бай жарыяланып, тарых тактысынан жылмышып түшкөн ком-мунисттик бийликтин жабылып-жашырылып келген сырларынын көбү жалпыга жайылып, 70 жыл ашуун кандай системанын этегине эрмешип келген-дигибиз адырайып ачылып калды. Жалпы элге кийин жеткен, система урагандан кийин ышпалдасы чыккан коммунисттик идеологиянын кандайлыгын А.Алдашев жарым кылым илгери эле айтып койгон.

Мындан келди, сталиндик өкүмзор система тушунда деле өз алдынча ойлонгон, айланасында болуп жаткандарды өзүнчө андап, жогортон айтылгандарды айныксыз акыйкат катары кабылдаган консервативдүү көпчүлүктөн айырмаланган адамдар ошол кезде деле эл арасынан чыгып, алардын көбү камалып-атылып жок кылынып, калгандары тилин тишине басып, ыңгайлуу учурду күтүп жүрүшкөнүн А.Алдашевдин сандыкта катылып келген кол жазмасы айгинелеп туру. Бекеринен автор “билип туруп жазбай коюуга бет чыдабайт, жазып алып баарына кайыл болууга кайрат жетпейт. Кантейин! Жазылгандарым чамаданымдын түбүндө, жазылбагандарым көкүрө-гүмдүн түпкүрүндө жата берсин. Балким, бир кездерде булардын да багы ачылып калгысы бардыр?! Кудайдан үмүтүмдү үзбөйүн. Үмүтсүз – шайтан деген. Макул, ошентип өзүмдү сооротоюн. Заман бир калыпта зыңкыйып катып тура бербейт да”, – деп жазбагандыр.

А.Алдашевдин үчилтик романы согуш, болгондо да идеологиялык тирештен чыккан кандуу салгылаштын кантип чыгып, атаандашкан тараптардын айынан миллиондогон жазыксыз адамдар кырылып, дүйнө калтыс кырдаалга кабылганын баян кылат. Согуштун ташы эми чыгыштан батышты карай кулап, фашисттик Германиянын жеңилери айкынга чыгып калган чакта капитан Байсаловду момундай ой баса баштайт: “Айтор, согуштан мурдагы идеологиялык куралдарыбыз жаңыланбаса, коммунизм куруунун жаңы доктринасын иштеп чыкпаса, жалаң эле смерштердин, НКВДнын күчтөрү менен Европандан кайткан жоокерлердин ооздорун басууга күч жетпей калат го?!” [1, 182-б.].

Бирок да согушка чейинки репрессия ошондой эле ыргакта кийин деле улантылып, жыйынтыгы социализмдин тарыхый тактыдан шыпырылып түшүүсүнө алып келди. Үчилтик роман социалисттик реализм усулун бекем карманып келаткан улут адабияты оор кризиске кабылып, коомдук кадыр-баркы төмөндөп, мамлекет камкордугуна көнүп алган кыргыз сүрөткерлери айласын таппай турган арасат кезде жарыкка чыкты. Ошондон “жабык теманы” система кыйроого учурай электе эле көркөм иликтөөгө алган автордун кыйла жылдык саясий-көркөм ой чабытынын натыйжасы, “элүү жылдан ашык мурда согуш майданында уккан, көргөндөрдү, баштан өткөн окуяларды убагында ой толгоодон чаламогол өткөрүп” жазгандары артынан кубаттуу жаңырыктар жарата албады. Адабиятка коомдук муктаждык азайган чакта жарыяланган чыгармага андан башкача мамилени күтүштүн деле кажаты жок. Анан да баарына кайдыгер ичимтап мамиле жалгыз эле А.Алдашевдин чыгармасына карата жасалып жатыппы?

“Анткен менен кишинин психологиясы кызык: өтө жашыруун сыр, эл биле элек жаңылык, айрыкча, ал адам тагдырынын өзөктүү, талуу жери жөнүндө болсо, жалгыз ичиңе батпай, тынч жатпай туйлай берет экен, – деп улантат автор китептин жазылыш тарыхына токтолуп.– Сырды ачуудан коркуу менен катар жарыялоону эңсөө сезими да кошо пайда болот экен” [1, 5-б.].

Автордун акын-журналист Т.Орокчиев менен маегинде чыгарманын жазылыш тарыхына токтолуп, жазуу анчалык деле кыйынчылыкка турбаганын белгилеген жайы бар. Көрсө, чаташтуу маселе “чыгарышта” болуп келген экен. Ага улай автор момундай суроо коет: 30–40 жыл илгерээк “ушул деңгээлде жазуу деги эле мүмкүн беле?” [2].

Роман жалаң согуш темасына арналса, анын жарыяланышы анчалык чоң маселеге айланмак эмес. Көнүмүш темага совет бийлиги тушундагы кандуу окуялар, “тап душмандары”, “эл душмандары”, “буржуазиялык улутчулдар” кантип жазаланганы, анын артында кандай күчтөр турганы, баарын тергеп-тескеген коммунисттик идеологиянын нака жүзүнүн кандайлыгы, анын каршысындагы фашисттик идеологиядан анчалык деле

айырмасы жоктугу чыгарманын негизги сюжеттик өзөгүн түзөт. Согуш келишпес эки системанын, кайчылаш кош идеологиянын аёо билбес тирешинин логикалык жыйынтыгы болчу; идеологиялык кызыкчылык алдында миллиондордун өмүр өлүмү анчалык деле мааниге ээ эмес маселеге айланып калган. Чыгармадагы негизги ой ошол эки системаны, бири экинчисине коошпогон карама-каршы идеологияны туу туткандардын трагедиясынан сыгылып чыгат. Кош идеологияны тутунган эки өлкөнүн бири - Европаны басып алып, байлыгына ээ чыккан, экинчиси кургак жердин алтыдан бир бөлүгүн ээлеп, континенттен континентке канатын кенен жайган опсуз чоң империяга айланып алган мамлекет. Дүйнөлүк согуш өртү каршылаш эки системаны атаандаштыгынан чыгат, автордун ырасташынча, “бирөөнүн түп максаты – бүт жер жүзүнө фашизм орнотуу, экинчисиники – коммунизм. Бул эки чоң идеология - бири бирине кайнаса каны кошулбаган, карама-каршы идеология. Экөө тең он тогузунчу кылымдын экинчи жарымында чыга калган жаңы идеология болуп көрүнгөнү менен, чын-чынына келгенде, адамзаттын тарыхынын эң байыркы башатында эле жаралган”.

Каршылашуунун түпкү себеби, автордун пикиринде, алгачкы коомдук түзүлүштөн башталган: “адепки жалпы ортоктош коом”, “кул күтүү коому”. Идеологиялык каршылыкты согуш аркылуу чечүүгө киришкен каршылаштардын айырмачылыгына караганда, жалпылыктары арбын. “Кудай сактай көр! Дагы андан ары ой-чукууруң менен казып олтурсаң, дагы далай нерселери окшош, жалпы, ал тургай, бирөө эле болуп калышы мүмкүн” [1, 138-139-б.].

А.Алдашев журналист Т.Орокчиев экөөнүн маегинде чыгарманын жазылыш таржымалына токтолуп, кан күйгөн “согуш жылдары жана анда көргөндөрдү эл-журтка айтып, кагазга түшүрүү” зарылдыгын ойлоп, кыйла жыл “жазсамбы-жазбасамбы” деп арасат жүргөнүн айтат. Чыгарманы жазып отурганда да ойлогон оюндун баары “кандай болот, саясатка туура келеби, эгер келбесе, кийин чыкпай калса эмне кылышым керек”, деген суроолор шыгырап турду да! Анан артында “жазуу же жазбоо” деген суроо турду да” [2].

Социалисттик реализм канондоруна сыйбаган чыгарманы кандай тагдыр күтөрү а кезде калам кармагандын баарына жашырын сыр деле эмес болчу. Ошондон жазуучу чыгармасын баштардан мурда **кантип түшүндүрүү** суроосун ойлонуп, окурмандан мурун саясий айып коюучуларга кандай жооп табышты издеп, сарсанаа чегип отурушунун жөнү бар.

Кыргыз адабиятында совет өлкөсүнүн өтөлө карама-каршылыктуу тарыхы, 1937-жылкы апаат менен Улуу Атамекендик согуштун катарлаш сүрөттөлүшү, бири экинчисине коошпогон көрүнүштүн чоо-жайын көркөм иликтөө кийинчерээк жандана баштады. А.Алдашев идеологиялык кагы-лыштын чыгыш себебине, аны ичтен азыктандырып турган коомдук-саясий жагдайларга токтолуп, миллиондордун өмүрүн алып кетип жаткан согуш менен өлкөнүн ичинде жүрүп жаткан “экинчи уруштун маани-жайын чечмелөөгө өтөт. Аскердик гезит редактору Дорфман менен ветеринардык кызмат башчысы Байсалов экөөнүн диалогу аркылуу татаал, карама-каршылыктуу коомдук көрүнүштүн тереңдеги сырларын ачууга аракет жасайт.

Ошол түнкү “сыр чечүүлөрдө” козголгон маселе барып-келип момундай суроого такалат. Өз элин мынчалык аёосуз кырып-жоюунун артында кандай максат-мүдөө турган? Эчен бейкүнөө адамдарды атып жок кылуу, калганын камап кулга айландыруунун коммунисттик бийликке кандай кызыкчылыгы бар эле? Бул суроолорго романда өтөлө бир жактуу жооп берилет, кандуу жазалоо сырттан таңууланганы, совет бийлигинин четтеги кас душмандарынын, болгондо да фашисттер жөнөткөн тыңчылардын кылдат даярдалган бузуп-жаруучулук иши катары баяндалат. Совет бийлиги кезиндеги мына ушул татаал, карама-каршылыктуу көрүнүштүн чоо-жайы дагы такталып, дагы иликтенмекчи. Ал аягына чыкканча ар кыл божомол-жоромолдордун күнү тууп, болгон иштердин аныгы менен апыртмасын ажыратуу кыйынга турары шексиз. Ошондон А.Алдашевдин каарманы

ачыкка чыгарган божомол-жоромолду айныксыз акыйкат катары кабылдаш деле кыйын. Анын үстүнө, “Жертөлөдө ой толгоо” публицистикалык ой жүгүртүү же илимий изилдөө эмес, көркөм чыгарма.

Арийне, айырмасына караганда окшоштугу көбүрөөк кош системанын тиреши эртеби-кечпи өтөрү, дүйнөлүк үстөмдүккө умтулган атаандаштар майдан талаасында “күч сынашары” согушка чейин айкынга чыгып калган болчу, маселе кандуу кармаштын убакты-саатына такалып, бири аны кечендетүү, экинчиси эртелетүү аракетинде болушканы тарыхтан белгилүү. Анын үстүнө, кандуу калаба дүйнөлүк согуштун эртерээк башталышына шарт түзгөн. Дүйнөлүк үстөмдүккө умтулган кош системанын атаандаштыгы эки өлкө ичиндеги бийликке жакпаган күчтөрдү жок кылуудан башталган. 37-жыл пролетариат диктатурасынын ички саясатынын логикалык жыйынтыгы эмес, узакка созулчу процесстин белгилүү бир мерчеми гана болчу.

Майор Дорфмандын айтуусунда, социализм ички-тышкы душмандардан өзүн коргошу керек эле, Ф. Дзержинский сындуу таза жүрөк коммунисттер бийликте турганда сыртта турган караниет күчтөрдүн өлкөнү бузуп-жаруу иштерин улантуусуна жол берилмек эмес. Бирок да фашисттик идеологияга ынанып алган немис “шпиондорун” чет өлкөлөргө топ-тобу менен жөнөтүү жемишин берип, Европа өлкөлөрү эч каршылыксыз Германияга багынып беришкенин айтып, эки идеология тирешин Дорфман момундайча сүрөттөйт: “Коммунисттик идеологияны туу көтөрүп, **коммунизм коомун дүйнөгө орнотууну максат кылып койгон СССРди** оной жеңиштерге дөөгүрсүткөн фашисттик Германия өзүнүн жалаңкычындай көрүп, **биздин идея фашисттик идеядан канчалык күчтүү, гумандуулугун билип, тынчтык жол менен жеңе албасына көзү жетип,** азыркы экөөбүз күбө болуп, катышып олтурган согушту баштабадыбы, браток” [1, 47-б. Алдын мен сыздым.- Б.Ш.].

Арийне, мурдагы-кийинки тарыхта эмнелер болгону убакты-сааты келгенде ачыкка чыгып, бөксө жери толукталып, ала жери такталып, айкындала бермекчи. Өнгөсүнөн да өтөлө көп жазылган Улуу Атамекендик согуш темасынын артынан эле соңку жылдары канча маселелер калкып чыкты, катылган кыңыр иштердин дагы канчасы суурулуп чыгарын так кесе айтыш кыйын. Болбосо, эрдик менен патриоттуулукту, баарына кайыл чыдамкайлыкты көкөлөткөн эчен кызык көркөм чыгармаларда шек-шыбаасы билинбей калган ачуу акыйкаттардын көбү арадан кыйла жылдар өткөн соң ачыкка чыгып каларын ким ойлоптур? Каардуу душман капылет басып кирерден канча илгери коммунисттик бийлик өз жарандарынын башына кызылдай балээ үйүп, атканын атып, камактагысын кул жумушка салып, миллиондорду өзү эле кырып-жоюп салганы кийинки муундарга арадан аз эмес убакыт өткөндөн кийин ачыкка чыкты.

Ошентип, урушка чейин совет эли кандай алааматтарды башынан өткөргөнү, жарандык согуштун аягы “эл душмандарын” жок кылуу өнөктүгүнө айланып, натыйжасы оголе көп курмандыктарга алып келгени согуш аяктаганына жарым кылымга жакын убакыт өткөндөн кийин жарыя кыланды. Сталиндик бийлик тушунда жетер чегине жеткен мамлекеттик жазалоонун токтоо билбес механизми кантип иштегени орус жазуучусу А.Солженицындын айтылуу “Архипелаг ГУЛАГ” көркөм изилдөө тажрыйбасында минтип сыпатталат: “Жеке адамга сыйынуу тууралуу кеп болгондо эле 37-38-жылдарды айтып калышат. Эстегенде да ушундан башташат, ага чейин деле эч кимди отургузбагандай, андан кийин деле эч кимди камашпагандай, 37-38-жылы гана камоолор башталгандай айтышат.

Жаңылып калбайын деп чочулабастан ачык эле айтып коёюн: 37-38-жылдардын күргүштөгөн агымы жалгыз-жарым, атүгүл, негизгиси да эмес, болгону ал биздин түрмөлөрдөн чуурулуп чыккан жыты сасык чоң агымдардын бири, күргүштөгөн агымдарынын бири болду окшойт.

Ага чейин 29-30-жылдардын Об дарыясындай мелмилдеген кубаттуу агымы он беш миллиондой (а мүмкүн, андан көп) мужуктарды тундра менен тайга мейкинине серпип

салган. Мужуктар дегениң - кеп-сөзү, кагаз менен иши жок калк, арыз же мемуар жазып алаксытпаган момун журт. Тергөөчүлөр алардын документин толтурмакка кирпич көзүн какпай түнү бою чекчейип отурушпайт, протокол жазам деп убакыт кетиришпейт – сельсоветтин токтому болсо жетиштүү. Камалгандардын үнсүз-сөзсүз толкуган агымы түбөлүк муз үстүндө чачылып, түтөбөй түгөнүп жатканын сезими оттой жан-ган зирек акылдуулардын бири да эстеген жок го, чиркин! Ал орустун абийирин ойгото албады. Чын-чынына келгенде, Сталиндин (биздин да) андан өткөн кылмышын табыш кыйын.

Кийинки 44–46-жылдардын агымы чалкыган Энесайды гана эске салат: бул ирет бүтүндөй улуттар менен туткунга түшүп (биздин айыбыздан) Германияга ташылып кетип, ал жерден көрбөгөнү көр болуп келген миллиондор менен миллиондорду дагы азаптуу абактардын сасык жытына ууктуруп айдап келишти го” [3, 35-б.].

Совет мамлекетин негиздөөчү В.И.Лениндин “падышалык Орусия элдердин түрмөсү” болуп калганын жазганы бар. Социализм заманында жол-башчынын ушул аксиомасы өзү түптөгөн совет өлкөсүндө түгөл ишке ашырылары, жазалоо мамлекеттик деңгээлге көтөрүлүп, миллиондор өлүп же ден соолугунан ажырап, душманы жок эле совет өлкөсү өзүнөн-өзү алсырап, согуш жаңы башталганда майданга катышкандардын көбү сүрүлүп душманга туткунга түшүп беришкени А.Солженицындын “көркөм изилдөөсүндө” толгон-токой фактылар негизинде баяндалган. Минтип тобу менен душмандын колуна түшүп берүү учуру И.Сулаймановдун “Алыс сапар” романында да сүрөттөлгөн. Туткундардын саны арбыгандан арбып, аларга деп курулган жайга батпай калганын көргөн советтик жоокерлердин ындыны өчүп, душман менен “согушар кишилер калдыбы” деп, сарсанаага батышканы көрсөтүлөт. Кара жанын сактап калыш амалында айрымдардын душман тарапка өтүп, советтик аскерлерге каршы ок атып курман болушкандарын көргөнүн А.Алдашевдин үчилтик романында эскерген жайы бар.

Кандайынан келгенде да, А.Алдашевдин саясий романы – кыргыз адабиятындагы сейрек көрүнүштүн бири, кыйла жылдар “жабылып келген” теманын тереңдеги себеп-жөнүн ачып берүү аракетин жасагандыгы үчүн деле көңүл бурууга татыктуу чыгарма.

Адабияттар:

1. Алдашев Абдулхай. Жертөлөдө ой толгоо. Саясий роман. – Бишкек: Кыргызстан, 1997.
2. Орокчиев Т. Аттиң, сиздей иштесек... //Кыргыз Руху. -2003. № 27. -28-ноябрь.
3. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956. Опыт художественного исследования. 1–2. Малое собрание сочинений, т. 5. – М.: Инком –НВ, 1991.